

І. Соляр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 72 с. 14. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа / М. Стахів. – Львів: Накл. “Гром. Голосу”, 1936. – 43 с. 15. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. / [Упор.: Т. Гунчак і Р. Сольчаник]. – Т. 2. – Нью-Йорк: Сучасність, 1983. – 426 с. 16. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. 17. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: монографія / Ю. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с. 18. *Sprawy Narodowosciowy*. – Warszawa, 1935. – № 3–4.

УДК 94(44):000.32

С. Дорошенко

Національний університет “Львівська політехніка”

АРХЕТИП СВОБОДА У КОНТЕКСТІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ

© Дорошенко С., 2010

Розглянуто сучасні підходи щодо аналізу політичної ментальності. У межах політологічного аналізу окреслено коло проблем, які потребують вирішення з використанням підходів психології. Зроблено висновок про те, що архетип “свобода” становить важливий елемент політичної ментальності французів.

Ключові слова: Франція, свобода, етнічна психологія, трансформація політичної ментальності, французька політична теорія, історія політичної думки.

Doroshenko Sergij

THE ARCHETYPE FREEDOM IN THE CONTEXT OF THE FRENCH POLITICAL THEORY AND HISTORY

Modern approaches of analysis of political mentality are considered. Within the limits of political science analysis outlined circle of problems which need decision with the use of approaches of psychology. A conclusion is done that archetype freedom makes the important element of political mentality of French's.

Keywords: France, freedom, ethnic psychology, transformation of political mentality, French political theory, history of political idea.

Політика як особлива сфера відносин людей з приводу завоювання, здійснення й утримання влади є цілісною системою не лише управлінських, але й психологічних явищ. Психологічні аспекти становлять логічну основу кожного з відомих (спеціальних) напрямів її дослідження і насамперед теорії та історії політичної науки. Зростання здобутків фахівців характеризується врахуванням деяких об'єктивних чинників, “відповідальних” за інституціоналізацію давніших форм саморегуляції осередків колективного життя. Використання нових способів і форм досягнення політичного – це інший і особливий продукт трансформаційних процесів у глибині ментальності, який ілюструє етапи укорінювання нових уявлень етноособливого суб'єкта про себе, своє місце в світі, свою історичну місію, свої сильні та слабкі сторони.

Сучасні напрацювання французьких фахівців відкривають простір для уведення у науковий обіг надзвичайно розгалуженого ментально-психологічного комплексу, структуру й спрямованість якого на реалізацію особою вільного волевиявлення визначають почуття, оцінки і дії, відзначені архаїчністю та водночас новочасністю походження. Тракткування свободи як архетипу відкриває простір для вирішення однієї з таких проблем. Долучення наших дослідників політики до вирішення останньої сприятиме виявленню багатства цінностей ментального рівня, які, становлячи фундаментальну основу етнічної психології французів, водночас конкретизують деякі властивості й особливості політичної свідомості та самосвідомості українців. На цьому спеціально наголошено у тих наших розвідках, у яких започатковано вирішення вказаної проблеми [4; 5; 6; 7]. Водночас за межами уваги українських дослідників залишаються різноманітні обставини, врахування яких дасть змогу політологам поглибити розуміння змістовного наповнення феномена свободи як принципово важливої цінності ментального рівня.

Для досягнення поставленої мети розвідки визначено перелік конкретніших завдань: 1) обґрунтувати значення емоційного сприйняття соціально-історичних умов, які супроводжують формування мислительної системи мешканців Франції; 2) з огляду на внутрішню логіку сприйняття свободи, представити деякі початкові етапи розвитку політичної думки у традиційній, як для французів, системі цінностей.

Скарбниця психологічної думки надає сучасній політичній науці нові й нові ідеї, а також простір для їх інтерпретації. У другій половині ХХ ст. політичну психологію визнано структурною складовою сучасного виміру наукових досліджень у царині політики. Вказаний напрям оцінено як особливо актуальний в Україні лише в останні десятиріччя [3, с. 130]. Тоді як для західної науки, представники якої зауважили, що трансформація соціально-політичних стереотипів стає чинником зміни системи домінуючих цінностей, переоцінки традиційних культурних орієнтацій і моделей поведінки різноманітних соціальних груп і є, своєю чергою, наслідком стану непевності й дезінтегрованості в суспільстві, психологічний аналіз політики набув широкого застосування значно раніше [9, с. 114]. У процесі виконання політичних, економічних, соціальних завдань саме її представники надали актуальності таким поняттям, як “соціальна тривожність”, “соціальна напруженість”, “соціальний конфлікт”, які не виникають миттєво, а стають віддаленим у часі наслідком неясності і непевності статусів, відповідних рольових настанов, нечіткості оцінок діяльності різних соціально-політичних суб’єктів. Фантазії й утопічні ідеали майбутнього стану суспільства, ідеалізація минулих станів, які виникають у членів суспільства на так окресленій психо-ментальній основі, виявляються спільними симптомами збурень, що супроводжують процес інституціоналізації соціальних і політичних структур в умовах соціальної дезінтегрованості, кризи солідарності, втрати соціальної ідентичності, деривації, фрустрації, класової боротьби тощо. Політичні наслідки зазначених мотиваційних компонентів позиції особи декларують соціальна напруженість, зниження життєвого рівня населення, посилення тенденції до зростання й збереження бідності. Це сигналізує про кризовий стан суспільної системи, нездатної забезпечити адекватні форми виявлення свободи особи.

У контексті нашої розвідки важливим є те, що в тривожності, напруженості виявляється певний психологічний стан індивідів і соціальних груп, що характеризується їх незадоволеністю наявним станом речей, негативним ставленням, зокрема, до того, що відбувається у політсфері, тривогою перед невідомими і не пояснюваними наслідками відносин у системі влади. Така тривожність – це своєрідна емоційна енергія, яка шукає вихід. Однак лише за умови, що інтенсивність соціальної напруженості на будь-якому із рівнів ризику перевищує певну величину або нормальну напруженість, зумовлену мірою адаптивних і захисних рецепцій соціального організму щодо викликів навколишньої дійсності, зазначена психічна енергія набуває вибухо-небезпечного характеру. Сучасні дослідження психологів свідчать, що переоцінка міри різноманітних ситуацій дуже часто робить людей жертвами своїх упереджень [2, с. 171, 175]. За певних обставин, наголошує французький філософ Моріс Мерло-Понті, такі надзвичайно специфічні

духовні феномени, як соціальна тривожність, соціальна напруженість, можуть настільки загострити рівень емоційного та когнітивного сприйняття фактів порушення відомих і легітимних меж свободи, пригасити який сучасній людині може допомогти тільки курс психоаналізу [10, с. 573]. Тоді як впродовж греко-римської античності, середньовіччя, Відродження, Нового часу впливовості таких смислових факторів буття, як 1) індивід, сім'я, суспільство; 2) сексуальність, кохання; 3) релігійність; 4) тіло і душа; 5) хвороби; 6) вік; 7) смерть; 8) страхи і надії; 9) радість, смуток, щастя; 10) праця і свято; 11) комунікація; 12) чуже і своє; 13) влада; 14) право; 15) природа, довкілля; 16) простір, територія; 17) час, історія [8, с. 5–7] вистачало, щоб забезпечити особі дієві протипази, які вже на психо-ментальному рівні забезпечать непорушність традиційних вимірів свободи. Детермінаційний потенціал вказаних складових європейської ментальності, покликаних орієнтувати особу на вирішення актуальних проблем і водночас трансформування оцінок минулого, французькі, а також німецькі і австрійські дослідники також подають таким, що не сприяв – у вказаному історичному вимірі – зростанню загального інтересу до проблем політики. Ми ж наголошуємо на іншому: ментальна основа – це те важливе психологічне опертя, яке у мінливих обставинах навколишньої дійсності стимулює виявлення людиною реальних обсягів своєї сили. Адже, інтуїтивно змінюючи оцінки й смисли минулого, особа вивільняється від усього, що давніше вважала важливим. По-друге, знову й знову скеровуючи на щось інше, яке у нових обставинах відволікає увагу, забезпечує деяку рівновагу у періоди зростання соціальної тривожності, соціальної напруженості, адекватні трансформування психо-ментальної основи дають особі можливість відчувати себе більш захищеною, сильнішою, і отже, вільною.

Особливості клімату “французького простору”, географія місця, у якому народжувалися і виростали його мешканці, визначально сприяли поступовому усталенню індивідуалістичних устремлінь, процес укорінювання яких в свідомості останніх ми трактуємо як логічний результат “витіснення” з масиву традиційних вірувань, переконань, знань і навичок хронологічно давніших холістичних (колективістських) уявлень чи стандартів мислення, притаманних колишнім кочівникам. Така природно обґрунтована можливість вибірково-якісно і водночас динамічно існувати самостійно, уособлюючи самобутній спосіб або стиль життя, детермінувала поетапне відтворення і поширення звичних, а також трансформування деяких специфічних ментальних ознак, з якими особа досі асоціювала своє первісне відчуття свободи. Водночас Жан Тушар не погоджується зі спробами абсолютизації детермінаційного потенціалу природного середовища. Цей сучасний французький політолог доводить, що дослідники, котрі свого часу, як і Шарль Монтеск'є, наполягали на фундаментальності теорії кліматів, насправді обґрунтували об'єктивність витоків людської слабкості. Адже, по-перше, зазначену теорію уведено в науковий обіг ще у часи грецької античності, тобто дуже давно. По-друге, висновки про те, що, зокрема, холодний клімат сприяє народженню енергійних людей, а індіанцям, котрі проживають у тропіках, бракує сміливості, більше “не вражають сучасників оригінальністю підходу чи вірогідністю висновків”. І тому “ані клімат, ані звичаї, ані конституція, в принципі, не можуть якимось однозначно представити особливості розвитку політичної ситуації в країні. Адже, якщо історія відбувається у духовній сфері суспільного життя, її все ж таки роблять люди” [19, с. 394], відзначені раціональністю індивідуального вибору.

Отже, суть методу, покладеного сучасним французьким дослідником в основу виявлення і оцінювання деяких психо-ментальних чинників мотивації суспільного прогресу, полягає у визнанні переваг антропологічної складової політики. В готовому вигляді, закладений в підсвідомості людини образ свободи найдавнішого походження, являє собою дуже своєрідну якість ментального порядку. Його функціональне призначення можна подати як нищення усіх невідомих перепон, яке починається з народження людини. Адже “Я”, який народився, ще нічого не вибирав. Перед тим, як дозріти до рівня свідомості, увійти у мислення, зазначена “безцінна”, “доісторична”, “долюдська” свобода проживається людиною у вигляді невідступної присутності [10, с. 560, 572]. З моменту народження несвідомо людина протестує проти нових обставин свого буття: необхідності

дихати, самотійно рухатися, пристосовуватися до нових умов існування тощо. Збережені в людському мозку у вигляді можливості, загадки, міфу такі уявлення про свободу вимагають лише визначених умов, які б заставили їх виступити на поверхню. Конкретизація першопочаткових образу чи ідеї свободи одночасно відбувається в двох шарах несвідомого: особистому несвідомому і колективному несвідомому. З'являючись у вказаних площинах ментального у формі символів, уявлень, міфів, сновидінь, бажання свободи як вроджена схильність, або інакше – “найсильніша пристрасть з усіх (тоді ще – С. Д.), близької до природи людини” [9, с. 350, 351], не лише підживлює фантазії, але й виступає принципово важливим джерелом, спонуканням до дії у кожній сфері суспільного буття.

Першими спромоглися акцентувати значення ширшого переліку стимулів вільного волевиявлення особи герої народних казок, легенд і переказів. Лише вони, наділені раціональнішим трактуванням нових можливостей, могли покинути непорушну сферу колективно-традиційних (несвідомих) уявлень. Присутність останніх в глибині ментального ґрунтується на обґрунтованому Карлом Юнгом психологічному законі природи: “те, що було раніше, повинно повторюватися знову й знову. Воно так і буде повторюватися, доки свідомість не перерве наївну конкретизацію (несвідомих – С. Д.) праобразів” [13, с. 307]. У вигляді архетипів або домінантних значень стосовно різних явищ і подій, інформація про які на ранньому етапі суспільного розвитку людська психіка несла виключно на несвідомому рівні, такі значення залишалися прерогативою міфологізованих персонажів народних казок, легенд і переказів. Як “особисте несвідоме” і як “колективне несвідоме” зміст зазначеного архетипу водночас формували базисні згадки, представлені, як: а) втрачені спомини раціонального (про факти реалізації свого волевиявлення) та ірраціонального (про почуття, пережиті з приводу успіху чи поразки) походження; б) змісти, які ще не дозріли для свідомості (незрозумілі явища).

Отже, розглядаючи *свободу* як архетип, сучасна психологія, філософія, соціологія та політологія пов'язують останній з підсвідомою активністю людей, яка охоплює утрачені спомини (забуті інформації про події, явища, почуття), відбиток домінуючих значень у досвіді, який постійно повторюється, хоч і не визрів для усвідомлення. Тому архетип – це інтуїтивно визначена готовність знову й знову репродукувати ті самі або схожі міфічні уявлення. Однак це не лише відбиток джерельних досвідів, які становлять підґрунтя людського пізнання, людської активності, які виступають як домінуючі чинники впливу на мисленевий процес, як тенденції до повторення однакових досвідів. Архетип свободи або образ свободи несе в собі деякий особливий вплив або “силу”. Докладніше його специфічну дію, що виявляється в спроможності захопити психіку особи зі своєю “початковою силою”, яка прагне призвести дуже суттєві зміни, сучасні українські дослідники подають в кількох смислах, а саме: а) як уроджені умови роботи інтуїції людини; б) як первісні форми пізнання навколишнього світу; в) як внутрішні образи-схеми об'єктивного життєвого процесу; г) як апіорні підвалини задля виникнення думок і почуттів усього людства; д) як базу, сховище розмаїття міфологічних тем; е) як колективний осадовий шар історичного минулого, що перебуває в людській пам'яті і є вселюдським, іманентно притаманним людському роду [12, с. 72].

Своєрідна скерованість казкового героя, налаштованого на реалізацію своїх значно багатших взаємовідносин з людьми, світом, від імені якого, однак, нікому говорити не дано, виявилася дороговказною для багатьох мешканців “французького простору”. Давніше у них ніщо не викликало внутрішніх суперечностей, оскільки відсутність волі й скерованості до раціонально визначеної мети ще не змушувала брати активну участь у суспільному процесі. Зазначену свободу або скерованість казкового героя пропонуємо розглядати як особливо дієвий чинник трансформування традиційних цінностей. Суто особистісний розвиток психіки у вказаному відомим архетипом напрямку виникав тоді, коли починалися внутрішні суперечності між колективними пороками і колективними чеснотами. Лише закладені – унаслідок осягнення змістовного наповнення архетипу – у суттєво колективну психіку, яка залишалася несвідомою, такі протилежності – між добром і злом, безладом і впорядкованістю, волею і неволею, свободою і підпорядкуванням, здоров'ям і хворобою, пороком і моральністю тощо – сприяли

народженню суперечностей як більш свідомого бажання особи їм же внутрішньо суперечити. І вже далі раціональним шляхом мешканець “французького простору”, особистісний прогрес якого залишався на початковій стадії, пізнавав несумісність окремих протилежностей. Адже, ідентифікуючи себе зі своєю персоною, а не з колективом, міфологізована особистість, співвідносна з деякою домінуючою у колективному несвідомому спрямованістю, зокрема, з архетипом (свободи), який шляхом відповідного досвіду склався в людській психіці впродовж неймовірно тривалого часу, казковий герой, насправді, першим покидав межі колективної психіки. Такі (свідомі) “покидання” або (несвідомі) “переноси”, “наслідування” однаково народжували магичний престиж. У площині колективного ментального останній, навіть як мимовільна ідентифікація з архетипом героя, який зазирнув далі за інших, відчув себе переможцем, першовідкривачем, успішнішим за інших, інтерпретуємо як волю до влади у одних та волю до підпорядкування в інших. Зазначені волі своїм впливом створюють у соціумі надзвичайно потрібну рівновагу. Зрозуміло, що провідним мотивом такого розвитку людської психіки (в стані рівноваги) необхідно вважати скерованість на володіння владою, яка (скерованість), за визначенням Іммануїла Канта, також являє собою пристрасть, яка “несе в собі ніби потрібну силу: пошану, владу і гроші; володіючи ними, можна підступитися до кожної людини і використати її для своїх цілей, якщо не за допомогою однієї з цих сил, то за допомогою іншого” [8, с. 356]. Тим часом, як свідчить історичний розвиток політичної ментальності французів, перше (воля до влади) й друге (воля до підпорядкування) відіграли надзвичайно важливу роль. Оскільки, досягнувши значення архетипу, вони продемонстрували реальну, однак рідкісну спроможність вже відомої *психічної енергії* звільнитися від кожної непридатної форми (відомої і чинної до вказаного моменту історичного часу). Набуття ж нової, придатнішої, насамперед політичної, форми давало змогу мешканцям “французького простору” реалізувати таку головну потребу людини, як підтримання ладу в осередку колективного життя. А така цінність ментального рівня, як схильність до нововведень [1, с. 179], яка походить від найдавнішої віри у можливість втілення своїх найсміливіших поривів у тій чи іншій сфері суспільного буття, давала змогу французам, зокрема кожне виявлення уже відомої (“безцільної”, “доісторичної”, “долюдської”) свободи трансформувати, асоціюючи вказану віру з: а) деякими позитивними зрушеннями у тій чи іншій сфері, б) географічно визначеними обставинами позиціонування осередку колективного життя, тобто з землею батьків. Що дало початок істотному звууженню ірраціональної складової “первісної” свободи.

Детермінаційну роль уявлень про нові, ширші можливості, ієрархізовані – на цьому ранньому етапі розвитку етнічної ментальності – як несвідомі спонукання, ми розглядатимемо такими, які, становлячи глибинну основу рефлексії або, інакше кажучи, непорушну основу певних стандартів, що в певних ситуаціях орієнтували мисленнєвий процес, насамперед узгоджували поведінкову активність мешканців регіону з позицією народних героїв. На цій, надзвичайно потужній психоментальній основі, створеній емоційно насиченими і водночас цілком прийнятними способами звільнення колективного несвідомого, своє ставлення до навколишньої суспільної дійсності особа вже могла мотивувати думками і вчинками, які вона унаслідувала від легендарних і водночас загальновідомих персонажів. Метафоричні персонажі народних казок, натхненні ідеальною метою: трансформувати недосконалий світ, першими сміливо кидали виклик об’єктивній реальності. Плідно активізуючи уяву мешканців “французького простору”, саме вони викликали оті “покидання”, “переноси”, “наслідування”, сприятливі для матеріалізації спочатку лише в уяві, а згодом – насправді, різноманітних форм нової, нетрадиційної і водночас суспільно корисної діяльності і мислення. І серед них, зокрема, такі: переконаність у неможливості раптового збагачення, знайшовши (старовинний – римський) скарб [17, с. 599]; віру у можливість власними силами забезпечити достатній рівень життя для своєї сім’ї [18, с. 601]; визнання аморальності злочинства (хоча таке ремесло присутнє у кожному осередку колективного життя) [15, с. 375, 380]; віру в успіх лише тієї справи, позитивний зміст якої людина загалом сформулювала у своїй уяві [16, с. 1218] тощо. Досягненню – унаслідок переривання наївної конкретизації праобразів – давніше неможливої мети, на нашу думку, забезпечено усталенням на нижчому рівні етнічної ментальності закодованої

інформації про те, що: а) природні ресурси території регіону забезпечують матеріальні потреби мешканців; б) численні пам'ятники померлим символізують продовження традиції збереження й збагачення живими доробку батьків; в) особливо емоційне сприйняття свободи – це зрозумілий і достатньо переконливий вимір сили мешканців регіону, яким – на вказаному етапі своєї історії – останні могли виявляти готовність до впорядкування суспільно важливих процесів. Тоді як згода на еміграцію з рідного куточка землі – це інший, хоч і вимушений, показник сили або – інакше – рівня свободи особи, позначений особливою раціональністю індивідуального вибору.

Отже, навколишні пейзажі, рельєф місцевості, окремі об'єкти природи – в статистиці, а атмосферні і гідросферні процеси – у динаміці потрібно розглядати необхідною матеріальною основою, яка у кожному осередку колективного життя, історично визначеному у тому чи іншому регіоні “французького простору”, надихала нащадків кочівників на створення таких оригінальних форм самовизначення, як міфи, легенди, народні перекази та казки. Цей залишений практичним досвідом первинний осад важливо оцінювати як образ світу, який людина погоджувалася самостійно формувати з незапам'ятних часів. У цьому образі або, інакше кажучи, колективному несвідомому, викристалізувалися визначальні риси, так звані архетипи. Як уявлення про домінуючі закони і принципи загальних закономірностей, яким підпорядковується послідовність вже відомих образів, архетипи також можна розглядати як наслідок і відбиток давніших (колективних, індивідуальних) переживань мешканців “французького перешийка”. Водночас це пануючі в глибинах етнічної ментальності сили або фактори, які необхідно розглядати як причини схожих переживань, психічних подій, виділених в процесі накопичення однорідного досвіду. “Перенесення” архетипічних образів безпосередньо як понять споглядання на деякі факти надавало особливого значення актуальним реаліям суспільного життя. Адже, йдучи від серця, їх зміст, який, наголошує Мішель Пастуро, залишався незмінним і впродовж останніх двох і навіть п'яти тисячоліть передавався в усній формі [14, с. 9], сприяв народженню емоційно насичених і водночас цілком прийнятних способів звільнення колективного несвідомого. У таких способах від свого народження людина інтуїтивно шукала і знаходила опертя, необхідне для реалізації кожного кроку для збільшення обсягів своєї свободи. Водночас відома “доісторична”, “долюдська” свобода деградувала, не щезаючи повністю з масиву ментального. Адже постійне відновлення свідомістю історично визначеної послідовності: “минуле”, “сучасне”, “майбутнє”, якому плин часу надавав усе нові й нові можливості для переривання кола безконечних невдач і розчарувань минулого, викликаних зміною обставин буття, знову й знову нагадувало, що свободи без сили не буває. Зрештою, свідомість населення, що кількісно переважало аналогічні показники решти регіонів Старого світу, збагатилася такою високою оцінкою факту історичного укорінення у той чи інший фрагмент “французького простору”, що є (оцінки) якісно новим наслідком детермінаційного значення, який, зокрема, формалізуватиме напрями політичного мислення, а також участі особи, вважаємо добровільну згоду представників різних соціальних верств на будь-які жертви для захисту, впорядкування “життєвого простору”, закріпленого в їх же свідомості як “свій”. Зрештою, трактований як позитивний, такий образ насамперед спрямовував на використання різноманітних ресурсів влади, які, як відомо, забезпечують особливо ефективні способи й форми реалізації інших базових потреб, а також інтересів особи.

Продовження досліджень у вказаному напрямі сприятиме виявленню тих раціональних мотивів, які стимулювали у французів (і не лише) народження і розвиток елементів громадянської свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А. С. *Этническая психология* / А. С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с. 2. Бузовський І. *Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів* / І. Бузовський // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2008. – № 3. – С. 169–176. 3. Бульбенюк С. *Специфіка здійснення досліджень у царині політичної психології* / С. Бульбенюк // *Сучасна*

українська політика. Політика і політологи про неї. – К. – Миколаїв: Вид-во “Український центр політичного менеджменту”, 2009. – С. 130–137. 4. Дорошенко С. І. Проблеми свободи в сенсі самоздійснення людини в політичних теоріях Франції Нового часу та доби модерну / С. І. Дорошенко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 1. – Ужгород: СИП “Вісник Карпат”, 2004. – С. 23–28. 5. Дорошенко С. І. Проблеми ментальності в контексті французької політичної традиції / С. І. Дорошенко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 2. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – С. 159–167. 6. Дорошенко С. Антропологічні означення політичної свободи у теорії Луї Дюмона: еліністичні і християнські джерела індивідуалізму / С. І. Дорошенко // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 109–119. 7. Дорошенко С. І. Ідея свободи у політичній емблематиці Франції: історико-політологічний аспект / С. І. Дорошенко // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія: Філософські науки. – № 525. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2005. – С. 83–87. 8. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера; Пер. з нім. В. Кам’яця. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с. 9. Кант І. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант. – СПб.: Наука, 1999. – 471 с. 10. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика / Е. И. Кузьмина. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с. 11. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти [Пер. с фр., под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. – СПб.: “Ювента”; “Наука”, 1999. – 606 с. 12. Морфология культуры: тезаурус / За ред. проф. В. О. Лозового. – Х.: Право, 2007. – 384 с. 13. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. В. М. Бакусева, А. В. Гричевского. – М.: Канон+, 2003. – 320 с. – (История психологической мысли в памятниках). 14. Pastoureaux M. Introduction // M. Pastoureaux. Les animaux célèbres / Par M. Pastoureaux. – Paris: Bonneton, 2002. – P. 3–10. 15. Seignolle C. Jacques le voleur // Contes, récits et legends des pays de la France rassemblées par Claude Seignolle. Bretagne, Normandie, Poitou, Charentes, Guyenne, Gascogne, Pays basque / Par C. Seignolle. – Paris: Omnibus, 1997. – P. 375–381. 16. Seignolle C. La légende de sapin // Contes, récits et legends des pays de la France // Contes, récits et legends des pays de la France rassemblées par Claude Seignolle. Nord, Flandre, Artois, Picardie, Champagne, Lorraine, Alsace, Bourgogne, France-Comté / Par C. Seignolle. – Paris: Omnibus, 1997. – P. 1217–1219. 17. Seignolle C. Le trésor de substantion // Contes, récits et legends des pays de la France rassemblées par Claude Seignolle. Province, Corce, Languedoque, Roussillon, Alpes, Auvergne / Par C. Seignolle. – Paris: Omnibus, 1997. – 597–601. 18. Seignolle C. Le trésor de Valbonne // Contes, récits et legends des pays de la France rassemblées par Claude Seignolle. Province, Corce, Languedoque, Roussillon, Alpes, Auvergne / Par C. Seignolle. – Paris: Omnibus, 1997. – P. 601–603. 19. Touchard J. Histoire des idées politiques. En 2 t. T. 2: Du XVIIIe siècle à nos jours. 13-e éd. / Par J. Touchard. – Paris: Presses universitaires de France, 1993. – P. 383–870.